

Што датычыцца мікратапоніма *Домогошча* (сенажаць паміж ракой Ясельда і яе прытокам), то назвы з часткай *-гошча* сустракаюцца і ў іншых населеных пунктах Брэсцкай вобласці: *Белагошча* (Парэчча, Лях.), *Дабрагошча* (Ляхава, Лях.). Я. Адамовіч адносіць такія назвы да сінтаксічна-марфалагічнага тыпу ўтварэння (група складаных назваў, кампаненты якіх маюць самае разнастайнае семантычнае значэнне) [1, с. 69].

Хутчэй за ўсё, кампанент *-гошча* з'яўляецца рэгіянальным варыянтам тэрміна *гашча* – 'густа зарослая лесам даліна' ад *гушча* – 'густы лес, зараснік, дзе цяжка прайсці; нетры' (< *gQšča < *gQstja (да *gQstb 'густы') [5, с. 49].

М. А. Дарошка ў артыкуле «Мясцовыя географічныя апелятывы ў мікратапаніміі Тураўскага Палесся» сярод словаўтваральных асноў называе і *чагарнік*, *чагорычы*, *чагошчы*, *агульнае значэнне* якіх 'забалочаны хмызняк' (*Чагошчы* – кусты і сенажаць, *Подчагошчы* – сенажаць). Амаль усе гэтыя лексемы ў сучасных гаворках Тураўскага Палесся страчваюць апелятыўную функцыю і ўспрымаюцца як уласныя назвы [2].

Паўная сувязь існуе і паміж беларускай лексемай *хмызняк* і ўкраінскай *хоцік* 'куст' [4]. Да таго ж вёска Купяцічы знаходзіцца на памежжы з Украінскім Палессем.

Відавочна, што ў складанай назве *Домогошча* другая частка абазначае 'балочыстая мясцовасць, густа парослая хмызнякамі'. Што датычыцца семантычнага напайўнення кампанента *дом-*, то адносна яго існуе некалькі меркаванняў. Па-першае, *дом-* як 'пастаяннае знаходжанне чаго-небудзь' => *Домогошча* – сенажаць каля ці паблізу дома (як *Дамань* – сенажаць недалёка ад дома) [3]. І, па-другое, магчыма, у гэтым сэнсе вытворнымі ад 'дом' з'яўляюцца і географічныя тэрміны *домовуха*, *доміха* як назвы старога рэчышча. І тады *Домогошча* – гэта балочыстая, густа парослая хмызнякамі сенажаць на месцы былога рэчышча ракі Ясельды.

Літаратура

1. Адамовіч, Я. Мікратапанімічныя назвы / Я. Адамовіч. – Мінск, 1971.
2. Беларуская апамастыка. – Мінск, 1992.
3. Мікратапанія Беларусі. – Мінск, 1974.
4. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. – Т. 3. – Мінск, 1985.
5. Яцкіні, І. Я. Беларускія географічныя назвы. *Топаграфія. Гісторыя* / І. Я. Яцкіні. – Мінск, 1971.

Г. К. Ціванова (Мінск)

ФОРМЫ НАЗОЎНІКАЎ У БЕЛАРУСКІХ ГЭКСТАХ XVIII СТАГОДДЗЯ

Гісторыя назоўніка ў беларускай мове займае значную частку ў навуковай спадчыне М. А. Жыдовіч. Ёй належыць манатграфія «Назоўнік у беларускай мове», а да таго менавіта М. А. Жыдовіч была

Марашэўскага і першая перапраца на беларускую мову твора іншамовнага драматурга («Доктар па прымусу» Міхала Цяцэрскага з аднайменнай французскай камедыі Жана-Батыста Мольера). У рукапісных паэтычных зборніках прыватнага характару змешчаны фальклорна-песенныя тэксты, лірычныя і сатырычныя вершы. Беларуская мова тут адлюстроўвае жыўчую народную гаворку. Прый гэтым творы гэтыя нераўназначныя як па сваіх мастацкіх вартасцях, так і па моўна-пэдагагічнай значымасці бяспрэчна з'яўляюцца «Камедыя» Марашэўскага і Смаленскія інтэрмедыі. Беларуская мова ў іх не толькі колькасна пераважае над іншымі (у прыватнасці, польскай), але і служыць сродкам стварэння мастацкага вобраза. Дзёмка і яўрэй з «Камедыі», Зміцер і Свірэд («Селянін на споведзі»), Церых («Селянін у касцёле») – жыўныя народныя персанажы, прывабныя сваім вобразным, насычаным фальклорнымі параўнаннямі і метафарама маўленнем. Падрэслю, што прывабнымі іх зрабілі аўтары – навучцы і выкладчыкі рыгорыкі і піштык. Зрабілі для гледачоў гэтраў школьнай драмы, г. зн. таксама для людзей адукаваных. У паэтычныя зборнікі з прыватных калекцый таксама запісваліся творы не выпадаковыя, а адпаведныя мастацкім густам і грамадскім поглядам зборальнікаў. Таму не варта мову твораў XVIII ст. расцэньваць як простую фіксацыю народнай гаворкі. Мы разглядаем менавіта стан мовы літаратурнай, а не мову мастацкай літаратуры, паколькі дакладна ўведзем у мову якой сацыяльнай групы насельніцтва ў якіх гістарычных умовах рэпрэзентуюць дадзеныя творы. Прый разглядзе асобных з'яў мы паспрабуем выявіць нормы літаратурнай мовы данацыянальнага перыяду. Нормы гэтыя яшчэ не каліфікаваныя, аднак, бяспрэчна, вузнейшыя за ўзус, для якога характэрны аказіянальныя, неградыльшныя і нават некарэктныя рэалізацыі.

Нягледзячы на адносна нешматлікасць пісьмовых помнікаў, сабраных тэксты дазваляюць аналізаваць стан беларускай мовы XVIII ст. У плане аднострывання гутарковых рыс усіх дыялектных зон, а таксама ў залежнасці ад афіцыйнай мовы (польскай або рускай).

Сістэма граматычных форм назоўніка ў творах беларускай літаратуры XVIII ст. па сваёй структуры адпавядае граматычнай сістэме сучаснай беларускай мовы, аднак адрозніваецца большай колькасцю варыянтаў. Па сваёй прыродзе варыянты гэтыя бываюць рознымі:

1 – варыянты агульнамоўныя, незалежны ад асаблівасцей мовы асобнага помніка:

– Р. скл. адз. л. неадшлугленых назоўнікаў м. р. на -а/-я або -у/-ю: з двора (См., 67б), ад сера, *szeleha nie ma* (М., 15) – *koraci... nie mieli b* (М., 14), *adrok by sie i zakladu* (М., 17), *i strachu* (М., 25);

– М. скл. адз. л. назоўнікаў і скл. на -е/-і або -у/-ю: *u lewie, na dhibie* (Чарт., 116), *u balocie* (Вахх., 23), на *swiatu* (См., 66б), в *swaiom дворѣ* (См., 67), *i poli* (36. 147, 185) – *w domu* (36. 147, 35), *na sercu* (Вахх., 21, 23), *i strachu* (Вахх., 24), *ab dauhu* (М., 14).

2 – графіка-арфаграфічныя варыянты, абумоўленыя адвольнасцю графікі і арфаграфіі ў кожным асобным помніку:

– перадача этымалагічнага [o] ў ненашэкных склонавых канчатках адпаведна традыцыйнаму (-om) або фанетычнаму (-am) прышпылу:

аўтарам аднайменнага раздзела ў «Нарысах па гісторыі беларускай мовы», «Нарысы...» – па сутнасці першы падручнік для ВНУ па гістарычнай граматыцы беларускай мовы. І амаль на працягу двух дзесяцігоддзю – адзіны. На ім вырасла гэтая плыяда навукоўцаў. Ужо ў гэтым яго неарнае значэнне. Безумоўна, першая спроба напісання падручніка не можа прэзентаваць на дасканаласць, у тым ліку і ў метадычным плане. Практыка паказвае, што лепш засвойваецца матэрыял, калі асобную з'яву кожнага моўнага ўзроўню разглядаць у развіцці: ад прычын зараджэння, праз гістарычныя змены і да сучаснага стану. У гэтым жа падручніку ў развіцці разглядаюцца не асобныя з'явы, а комплекс з'яў кожнага ўзроўню (фанетычных, марфалагічных – па часцінах мовы, сінтаксічных – па членах сказа і сінтаксічных адноснах). Комплексны разгляд асобных перыядаў існавання беларускай мовы зацямае ўжывленне пра гістарычныя змены мовы ў цэлым. Аднак бяспрэчна значнасць гэтага падручніка ў тым, што тут сістэмна сабраны факты па гісторыі фанетыкі, марфалогіі і сінтаксісу.

І разам з тым падручнік – гэта прадукт свайго часу. У прыватнасці, перыядызацыя прадстаўлена наступным чынам. Вызначаюцца перыяды толькі гістарычныя (г. зн. пісьмовай эпохі, з п. Х ст.). Першы з іх – перыяд агульнаславянскага жыцця ўсходніх славян (XI–XIV стст.). Другі – мова беларускай народнасці (XIV–XVII стст.). Трэці – нацыянальная мова (без указання стагоддзю). Адносна XVIII ст. напісана наступнае (у арфаграфіі арыгінала): «...беларускі народ, нягледзячы на паланізацыю называў сябе рускім, захоўваў сваю агульнанародную мову... знаходзячы апору ў непарыўнай сувязі з рускім і ўкраінскім народамі. Пасля ўз'яднання ў канцы XVIII ст. беларускага народа з рускім, значна ўзмацняюцца розныя эканамічныя сувязі розных раёнаў Беларусі, што абумовіла больш інтэнсіўнае працяканне працэсу фарміравання беларускай нацыі і яе мовы... // В. І. Ленін указваў, што працэс складання нацыі і нацыянальнай моў абавязкова суправаджаецца шырокім замацаваннем народнай мовы ў літаратуры» (Нарысы... с. 23 – 24).

Выбар тэмы нашага паведамлення абумоўлены імкненнем дапоўніць прыведзеныя М. А. Жыдовіч у «Нарысах па гісторыі беларускай мовы» і яе манаграфіі «Назоўнік у беларускай мове» (Мінск, 1969) факты развіцця сістэмы іменнага скланення ў гісторыі беларускай мовы, назіраннямі над мовай помнікаў беларускага пісьменства XVIII ст. Адназначна, што большасць з прааналізаваных намі помнікаў у час напісання Марыяй Андрэаўнай прац па гісторыі назоўніка яшчэ не была ў навуковым ужытку.

Увогуле помнікі XVIII ст. неаднародныя па сваёй прыродзе. Частка з іх працягвае традыцыі старабеларускага пісьменства. У асноўным гэта тычыцца помнікаў, якія з'явіліся ва ўніяцкім асяроддзі. Праўда, з усіх гэтых помнікаў сёння вядома толькі адна друкаваная кніга «Збор выпадкаў» 1722. Астатнія былі спалены па загаду цара ў XIX ст.

Іншыя помнікі XVIII ст. уяўляюць сабой творы так званыя «нізкіх» жанраў. Навуцы вядома каля трох дзесяткаў беларуска-польскіх, беларуска-украінскіх, беларуска-рускіх інтэрмедый. З больш буйных твораў у гэты час з'явілася першая беларуская «Камедыя» Каятана

rod okonkoti (Чарт., 81), *serdemkoti* (Чарт., 121) – *привизався як лькызь* (См., 68 б), *ryvat zarivać* (Ц., 89);

– арфаграфічны разнабой ў рукапісах, пісаных лашінкай, пры перадачы гука [j] літарай *j* або *i*: *zza Dymari* (Чарт., 71), *z djablem* (М., 17) – *z wodoj* (Чарт., 83), *prawydoj* (36, 147, 25), *imaki* (36, 147, 185); пры гэтым на канцы склада пасля галосных гэты гук часцей перадаецца літарай *y*, якая ў сваю чаргу пасля зычных можа перадаваць гукі [w] і [j]: *dux* (36, 147, 25), *werebiey*, *hostey* (36, 147, 34), *sto rubley* (М., 17), *Dabradyey*, *z... shwarobay* (Т., 86) – *slozy* (Чарт., 71), *z hotawu jabbyk* (М., 14) – *poju* (Вах., 19), *sachy* (Вах., 21), *atšun* (Ц., 86);

– перадача гука [y] літарай *w* або *y* кірыліцкіх рукапісах і літарай *w* або *w* у лашыні: *dzyreviya* *сьньовь, дубовь* (См., 67 б), *к усячинъ* (См., 69 б); *в корелевиъ* (Пнт., 100); *hahouki* (Вах., 22), *wojck*, *z chlewou* (Пр. рус., 15), *da ahincou*, *krou* (М., 16), *zdarouia* (Ц., 89) – *prawydu* (Пр. рус., 16), *kakawyka* (Ц., 87 б), *zdarowye* (М., 23).

3 – дьялектныя варыянты, адпаведныя дьялектнай аснове мовы помніка:

– ужыванне клічнай формы ці замена яе назойным склонам: песні са збору Чартарыскіх, вершы ў 36, 147 (дьялектны аснова – палескія гаворкі) – амаль 100% выпадкаў кл. ф.; Смаленскія інтэрмедыі (паўночна-ўсходнія гаворкі): кл. ф. – 72%, Н. скл. – 28%, «Камедыя» Марашўскага (паўночна-ўсходнія гаворкі): кл. ф. – 50%, Н. скл. – 50%;

– ужыванне вінавальнага склона (Н. -В. або Р. -В.) у функцыі прамога дапаўнення. У рукапісах, заснаваных на паўднёва-заходніх і палескіх гаворках, адзначаюцца назойнікі адзначаны ў форме Н. -В. склона: *s kím ia widi...* *diki hodowati* (Чарт., 84), *regwidi use wogohi* (Чарт., 116), *hosty sprokayu* (36, 147, 34). У інтэрмедыі «Вахана-ля», мова якой адлюстроўвае гаворку Ашмяншчыны, неадшляўлены назойнікі ўжыты ў Р. -В. скл.: *sera... dzigzac*, *xachi klanawac* (Вах., 21), *szikać raduszok* (Вах., 23). Паўночна-ўсходнія гаворкі прадстаўлены ў зборніку Забэльскай калегіі: *dżestey kartić* (М., 14), *(Djabat) tiszczkoi ratiem* (М., 16);

– формы Н. -В. скл. мн. л. н. р. і множналікавых назойнікаў на *-a* ў палескіх і паўднёва-ўсходніх і на *-i-ы* ў паўночна-ўсходніх гаворках: *na swioie slowa* (Чарт., 72), *iakie dŭwa* (Чарт., 75), *zo wogotojka* (Чарт., 123), *ra drowa* (Вах., 23) – *у... красны* (См., 67 б), *маністы* (См., 69), *каяды* (См., 69 б), *pierez wiskie dzwiegę* (М., 21 б).

4 – стылістычныя варыянты:

– аднаскладовыя або двухскладовыя канчаткі ў Тв. скл. адз. л. назойнікаў П скл., абумоўленыя патрабаваннямі рыфмы і рытму верша: *ryunięsi Boze hodnoji* // *Szczo b se baszui z dinczunoj* (Чарт., 73), *z toioja dŭy z tonaryszkojn* (Чарт., 113);

– пераважае ўжыванне клічнай формы ў зваротах да лірычнага героя: *choręce, kozęce, hŭbęce* (Чарт., 80) – і замена яе на Н. скл. у жыўых дьялятах драматычных твораў: *Ou, Selwou, Selwou, racyu...* (Вах., 20), *nie, Wasil... chynati rakin* (Вах., 24), *Aramdar, chadzi study* (М., 24).

Рукапісы XVIII ст. адлюстроўваюць пэўны этап ў развіцці сла-рускай літаратурнай мовы. Так, аднаскладовыя канчаткі Тв.скл. адз. л.

ні ў адным з твораў незалежна ад яго паходжання колькасна не пераважаюць над аднаскладовымі, што сведчыць пра меншае распаўсюджанне гэтых формаў увогуле ў параўнанні з сённяшнім днём. Для некаторых формаў пачынае вызначацца літаратурная норма, якая мае наддьялектны характар. Гэта выразна відаць у тых выпадках, дзе агульнамоўная норма не супадае з дьялектнай. Напрыклад, формы М. скл. мн. л. назойнікаў м. р. на *-ax* замест патэнцыйна магчымых дьялектных *-ax/ox* (гл. ДАБМ, карта № 105): *u rikach* (Вах., 21), *na trubach* (Пр. рус., 15), *na skurkach*, *na firiagach, powiszciołach* (Пр. рус., 16).

Польскамоўныя ўплывы найбольш адчувальныя ў рукапісах, пісаных лашінкай. Частей гэта выяўляецца ў з'яўленні чужародных граматычных форм: спарядычнае ўжыванне назойнікаў I скл. ў Д. скл. адз. л. на *-ow/-ewi* ў непалескіх рукапісах *spiaszoty zogowioj* (36, 147, 35), *dŭyte chynai hospodoi* (Пр. рус., 16); Тв. скл. адз. л. на *-et* пасля цвёрдых зычных: *biu szotet* (36, 147, 172), Д. скл. мн. л. з ненаціскным *-ot*: *iszotet, rekł raszuzet* (Пр. рус., 16). Акрамя таго, у беларускіх тэкстах XVIII ст. сустракаецца нямала польскіх стылістычных зваротаў, традыцыйных формул ветлівасці, што была засвоены беларускім народным маўленнем на працягу папярэдняга перыяду, калі беларуская мова апынулася ў сферы ўплыву палычызны.

Галоўнае значэнне XVIII стагоддзя ў гісторыі беларускай мовы ў тым, што ў гэты перыяд набываюцца навыкі перадачы на пісьме народнай гаворкі, з'яўляюцца перадумовы для выпрацоўкі новых моўных нормаў. Іншымі словамі, пачала назапашвацца тая аб'ектыўная моўная «колькасць», якая пазней абумовіла нараджэнне новай «якасці» – беларускай нацыянальнай літаратурнай мовы.

Скарачэнні

Вах. – інтэрмедыя «*Waschanalia 1725*», Вільнюс, Дзярж. гіст. архіў, фонд 1135, вопіс 2, адз. Захавання 89, с. 19 – 28;

36. 147 – вершы са зборніка «*Silva gelim*», Вільнюс, Дзярж. гіст. архіў, фонд 1135, вопіс 2, справа № 147;

Лит. – інтэрлюдыя № 2, Санкт-Пецярбург, Дзярж. публ. бібліятэка, вопіс ОСРК, QXIV – 19, с. 99 – 100 б;

М. – «Камедыя» *Кавтана Марашўскага ў зб. Забэльскай калегіі, Вільнюс, Цэнтральная бібліятэка Акадэміі навук, фонд 18, рукапіс № 1*;

Пр. рус. – *Прамовы русина (Sopisto Ruteni)*, Вільнюс, Дзярж. гіст. архіў, фонд 1135, вопіс 2, адз. Захавання 89, с. 15 – 17;

См. – інтэрмедыі са зборніка *Смаленскай семінарыі, Санкт-Пецярбург, Дзярж. публ. бібліятэка, вопіс ОСРК, QXVIII – 168, с. 66 – 70 б*;

Ц. – камедыя «*Доктар на прыездзе*» *Міхала Цыцёрскага ў зб. Забэльскай калегіі, Вільнюс, Цэнтральная бібліятэка Акадэміі навук, фонд 18, рукапіс № 1*;

Чарт. – «*Зборнік польскіх і рускіх вершыў*» з бібліятэкі *Чартарыскіх* (№ 2337) у Кракаве.